

טו. ירושלמי כתב יד ליידין

כתב יד הירושלמי המצוי עד היום בספריית האוניברסיטה הממלכתית בליידן שבהולנד, הוא כתב היד היחיד ששמר לנו על התלמוד הירושלמי בשלמותו, והוא כתב היד שממנו ישירות נדפס הירושלמי לראשונה בונציה בשנת רפ"ג (1523). סופרו של כתב היד הוא ר' יחיאל ב"ר יקותיאל ממשפחת הענוים, וההעתקה נעשתה ברומי בשנת המ"ט (1289).

חוקר התלמוד, פרופ' יעקב נחום הלוי אפשטיין ז"ל¹, היה הראשון שהפנה את תשומת לב הלומדים לכך שדפוס וינציה הודפס עפ"י כ"י ליידין המוגה, והיינו סדר הדפוס בבית הדפוס בוינציה כלל בנוסח הירושלמי את כל ההגהות שנוספו לכתב יד ליידין ע"י מגיחים שונים, הגהות בין השיטין והגהות בשולי העמודים. כתוצאה מכך אין לפנינו במהדורת דפוס וינציה של התלמוד הירושלמי, השתקפות של נוסח כ"י ליידין המקורי. מהי הבעיה בעובדה זו? עין בוחנת תגלה לא פעם אחת, כי ההגהות בנוסח כ"י ליידין הם פרי עיון מוטעה, ואילו נוסח כ"י ליידין ללא ההגהות, הוא זה המשקף נוסח הנראה להיות קרוב לנוסח האותנטי של התלמוד. יתר על-כן, לעתים הסדר טעה בפיענוח כתב היד של ר' יחיאל ב"ר יקותיאל, סופר כ"י ליידין, לעתים אף דילג על שורות מתוך כתב היד; כתוצאה מכך נשתבש נוסח הירושלמי. לא יפלא אפוא כי חוקרי התלמוד הירושלמי, הגיעו לכלל הכרה כי "אין לעמוד על נוסח הירושלמי אלא אחרי עיון בכ"י ליידין"².

להלן מבקש אני להציג בפני המעינים את הכלים אשר בעזרתם יכול המעיין לעמוד על נקלה על ההבדלים בין נוסח הירושלמי בכ"י ליידין לבין נוסחו במהדורת דפוס וינציה.

1. ראו י"נ הלוי אפשטיין, 'מדקדקי הירושלמי', תרביץ, ה, (תרצ"ד), עמ' 257.

2. ש' ליברמן, מבוא לכת"י ליידין, ירושלים תשל"א.

א. 'דקדוקי ירושלמי' מאת פרופ' י"נ הלוי אפשטיין

חיבור זה שהוא בעצם חיבור העומד בפני עצמו, הוא חלקו הרביעי של הספר מבואות לספרות האמוראים (ירושלים תשכ"ב) של חוקר זה.

להלן דוגמא מעבודתו של פרופ' אפשטיין ב'דקדוקי ירושלמי'.

בהמשך עמוד זה צילום חלקי של ירושלמי דפוס וינציה דף ב ע"ג, ובתחילת העמוד הבא צילום העמוד הראשון של הערות פרופ' אפשטיין למסכת ברכות.

פרק ראשון

מאימתי

- אמר ליה אוןא סבר בן רבי חזקיה לא אמר בן אלא כל דרף עין ודרף עין
 שבוזי מל דרבי נחמיה ספק הוא. אמר רבי מנא קשיתו קום ודבי חזקיה בן
 תבין המן ראה אתה ביום אחת בין השמשות. אחת למחר. אם יודע
 שמקצת דראיהו מזוהם ומקצתהו למחר דראי' לשמאנהו חלקבן האם ספק שמקצת
 5 דראיהו מזוהם ומקצתהו למחר דראי' לשמאנהו וספק לקרבן. רבי דריא בר יוסף
 בעא קום רבי יוחנן מאן תנא ראהו נחלקהו לשנים רבי יוסף אמר לה קשתה על
 דעתך דאת אמר כל דרף עין ודרף עין שבוזי מל דרבי נחמיה ספק הוא.
 למה אמר ליה קשיתיה לבטיבוא אליהו ראמר זהו בין השמשות. מאן פליג
 רבי תמנא חברוקו דרבנן בעי גבה דאת אמר בערבית נראי שלשה מבבבם
 10 אף על פי שדמיהו כהונה באמצע דרקע לילה הוא. ומר אף בשחרית
 בן אמר רבי אבא כתיב השמש יצא על הארץ ולוה בא צעודה. וכתיב ונא
 השמש וטרר. בקיש יציאתו לקמיהו. מה ביאתו משהבסמן והבריות.
 אף יציאתו לכשיתחדע לבריות. אמר רבי בא כתיב ובוקר אור. והזורה קראה
 לאור בוקר. תני רבי ישמעאל בבקר בבוקר כדי ליתן תזוהם למוקרו של בוקר
 15 אמר רבי יוסף ב' בן אבא ליתן עוביו של רקע לילה בין בערבית בין
 בשחרית נמצאת אבא דהוה ודלילה שוין. והוה באחד בתקופת ניסן
 ובאחד בתקופת תשרי הוה ודלילה שוין. אמר רבי הנא מלפיהו מדרך הארץ
 שרי מלבא נפק אף על גב דלא נפק אבדון דנפק. שרי עליל לא אבדון ועל
 עד שעתא דיעול. וזה טעמהו ומתפלל צריך להשנות את רגליו. תרין
 20 אבדון רבי לוי רבי סימן חד אמר במלאבים. חדו אמר בבבבס. מאן דאמר
 בבבבס לא תעלה במעלות על שבוז. שוהו מבלבבס עקב כבוד גדול ותהיל
 אצל עקב. ומאן דאמר במלאבים ורגליוהו רגל ישרה. רבי תמיא בר אבדי
 כסס רבי שמאל בר שמש המלאבים אין לון קפיצין ומה טעמא קרבת על חד
 25 מן קמיא. קייבא. אמר רבי הנא זה שרואה את וכוזים בבית וכוזים ככרמה
 ראשונה צריך לומר ברבו את ה' מלאכיו. כשגלי ברכו את כל יצאיו. בטלשית
 ברכוהו כל מעשיו. במוסף בכרמה וראשונה צריך לומר שיר המעלות וזהו
 ברכו את ה' כל עובדי העומרים בבית ה' כלילות. כשגיה שאי ידבס קרס.
 בטלשית יברכך ה' מצוק. אם חזי ארבע חזר תליתיתאחא בקדמיתא ורביעתא
 כתיבתא. אמר רבי חננאל מאיילת השחר עדי שאור המרחו ארס מודך
 30 ארבעת מלין משקאור המרחו עדי שתבן וזמא ארבעת מל.

ברכות

אתה חמי (1) (ונב' עי"ע: נ"א איתא	איתא חמי
חמי	
איממה (ונמ' א' עי"א)	יממה
איממא (2)	יממא
וולואי (4) (ונמ' ר' ראשונה עי"א)	ולואי
משמר — מלאכה (5) (והוגה עי"א כד"ו)	למשמר — למלאכה —
ליתא (6) (ונב' עי"א)	שנים ספק (לילה)
ליתא (ותלוי עי"א)	של מוצאי (שבת)
כיי דתנינן (והוגה עי"א: כדתנינן)	כד תנינן
השמשות [אחת בין השמשות] ואחת למחר	ואחת בין השמשות ואחת למחר
(ונמ' עי"א 7)	
ביר' (8) בון	בי ר' בון
חיננא (9)	רבי חננא
מן (ו' בו' עי"א)	ומן סדום

(1) במשנה פ"א מ"ה: עם הנץ גם בכ"י כן, וצ"ל: עד. — מ"ו: בית שמאי' בכ"י בית שמי. שמי' כמעט תמיד בכ"י שלנו (עי' להלן) כמו שרגיל בהו' לו' ובשרידי הירוש'. — מ"ז חסרה גם בכ"י שלנו.

(1a) [כ"י: אהא רומי (=חמי)].

(2) וכן ג' (=גינצבורג, שרידי הירושלמי), וכן תמיד בירוש' כמו ברכות פ"ג ו ע"ד, פ"ד ז ע"ב ועוד, וכן היה נו' הכ"י בפסחים פ"א כז רע"ב: באיממא (עי' מש"כ שם). אבל 'יממא' ל' הבבלי הוא.

(3) בשורה 36: של תורה] בכ"י: שלתורה (במלה אחת). וכן תמיד בכ"י שלנו, כמו ברוב כ"י המורת.

(4) וכ"ה לקמן ג ע"ב ובפ"ד ח רע"ב, אבל בכ"י ר' שם: הלוי. רש"ס ורי"ד: הלואי, וכ"ה בשבת פ"א ג סע"א.

(5) וכן רש"ס ובבלי ב ע"ב וכל' הכתוב.

(6) וליתא גם ג ורשב"א ג ע"א ור"ח שבת לה ב וראב"ה שם 268, וכ"ה בסמוך: שנים ספק והכתב, לשון יפה הוא.

(7) ונמחק בטעות [אבל ל' גם בכ"י], וכבר הגיהו כן מדעתם בד' קרקא ושאריו.

(8) וכן תמיד בכ"י שלנו, ולא אעיר ע"ז יותר.

(9) וכן ר', רש"ס: חנינא, וכ"ה בירוש' יומא פ"ג מ ע"ב וב"ד פ"ג ט.

נפרש עתה כמה מהערותיו של פרופ' אפשטיין, לדרך ב ע"ג. הטור הימני מתייחס לנוסח דפוס וינציה, והטור השמאלי מתייחס לכ"י ליידין.

1. בשורה 2-3, הנוסח בדפוס וינציה הוא כד תנינן. הנוסח המקורי בכ"י ליידין הוא כ"י³ דתנינן. והוסיף אפשטיין והעיר בסוגריים: 'והוגה ע"א (= ע"י אחר, לא ע"י הסופר עצמו): כדתנינן.

2. בשורה 3 מצוטטת משנה ממסכת זבים פרק א משנה ו. הנוסח המלא של המשנה הוא: 'ראה אחת ביום ואחת בין השמשות, אחת בין השמשות ואחת למחר'. כך, ע"פ הנוסח המלא, העתיק ר' יחיאל, סופר כ"י ליידין, ומגיה אחר מחק בטעות (ראו הערה 7) את המילים 'אחת בין השמשות' שנראו לו כפולות, וכך, עפ"י הנוסח המוטעה, הודפס במהדורת דפוס וינציה.

3. בשורה 29 הדפיס הסדר בטעות: 'רב חצנא'. הנוסח הנכון בכ"י ליידין: רבי חיננא.

ב. סינופסיס⁴ לתלמוד הירושלמי

ה'סינופסיס לתלמוד הירושלמי' הינו מפעל של קבוצת חוקרים מגרמניה. בניגוד למהדורה מדעית רגילה של טקסט קדום, אשר בה נבחר נוסח מסוים להיות 'נוסח הפנים' וכשולי הדרך מובא אפאראט אשר בו נרשמו באופן שיטתי השינויים שבין 'נוסח הפנים' לבין נוסח כתבי יד אחרים, הרי בסינופסיס שלפנינו, נרשמו זה לצדו של זה הנוסח המלא של הירושלמי במהדורות מודפסות ובכתבי יד ששרדו. בצילומים שבעמוד הבא למעלה, צילום שער הכרך הראשון של מפעל זה שיצא לאור בטובינגן שבגרמניה בשנת 1991, ולמטה צילום מוקטן של עמ' 8 בכרך זה. בטור הימני מובא נוסח דפוס וינציה של דף ב סוף ע"ב וראשית ע"ג; בטור השמאלי מובא נוסח המקביל בכ"י ליידין. שינויי הנוסח שרשם פרופ' אפשטיין, שצוינו לעיל, מצויים בטור השמאלי החל בשורה 27.

3. המילה 'כ"י' המופיעה בירושלמי לרוב, פירושה 'כזה', כמו 'כהאי' בתלמוד הבבלי.
4. 'סינופסיס' - סיכום תמציתי; סקירה כוללת המציגה מספר נושאים מאמרים וכו' באופן מרוכז ותמציתי (עפ"י לקסיקון לעזוי עברי, הוצאת פרולוג).

סינופסיס לתלמוד הירושלמי

כרך א/2-1
סדר זרעים: ברכות ופיאה

בהשתתפותו של
גוטפריד ריג

ובסיועם של
אניה ענגל, קרסטין איפטה, אוטה לומן,
מרטינה אורבן וגרט ווילדנזה

הוצא לאור על ידי

פטר שפר והנס-יורגן בקר

J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1991

1,1/11 ר' יוסי | ור' אחא הוו יתבין אמ' ר' יוסי²⁵
 לר' אחא לא מסתברא סוף חצי מיל דר' נחמיה
 כהרף עין | דר' יוסי. (f²) אמ' ליה אוף אנא סבר כן.
 ר' חזקיה לא אמ' כן אלא כל הרף עין והרף עין / ~ |
 שבחצי מיל דר' נחמיה ספק הוא. אמ' ר' מנא
 קשייתה קומי דר' חזקיה {כיי²} {כ²} דתנינן | תמן
 ראה אחת ביום ואחת בין השמשות. {אחת בין
 השמשות²} ואחת למחר. אם יודע | שמקצת הראייה
 מהיום ומקצתה למחר ודאי לטומאה ולקרבן. ואם
 ספק שמקצת | הראייה מהיום ומקצתה למחר ודאי³⁰
 לטומאה וספק לקרבן.

1,1/12 ר' חייא בר יוסף בעא | קומי ר' יוחנן
 מאן תנא ראייה נחלקת לשנים ר' יוסי אמ' {לה} {לה}
 {קשתה} {קשתה} על דעתך דאת אמר | כל הרף עין
 והרף עין שבחצי מיל דר' נחמיה ספק הוא. למה אמ'
 ליה קשתיה לכשיבוא אליהו ויאמר זהו בין
 השמשות. מאן פליג

1,1/11 רבי יוסי ורבי אחא הוו יתבין אמר רבי
 יוסי לרבי אחא לא מסתברא סוף חצי מיל דרבי
 נחמיה כהרף עין דרבי יוסי // אמר || אמר ליה אוף
 אנא סבר כן. רבי חזקיה לא אמר כן אלא כל הרף
 עין והרף עין | שבחצי מיל דרבי נחמיה ספק הוא.
 אמר רבי מנא קשייתה קומי דרבי חזקיה כד | תנינן
 תמן ראה אחת ביום ואחת בין השמשות. ואחת למחר.
 אם יודע | שמקצת הראייה מהיום ומקצתה למחר
 ודאי לטומאה ולקרבן ואם ספק שמקצת | הראייה⁵
 מהיום ומקצתה למחר ודאי לטומאה וספק לקרבן.

1,1/12 רבי חייא בר יוסף | בעא קומי רבי
 יוחנן מאן תנא ראייה נחלקת לשנים רבי יוסי אמר לה
 קשתה על | דעתך דאת אמר כל הרף עין והרף עין
 שבחצי מיל דרבי נחמיה ספק הוא. | למה אמר ליה
 קשתיה לכשיבוא אליהו ויאמר זהו בין השמשות. מאן
 פליג |

ג. תלמוד ירושלמי, כ"י ליידין בהוצאת האקדמיה ללשון העברית

בשנת תשס"א יצאה לאור מהדורה מודפסת של התלמוד הירושלמי ע"פ כ"י ליידין, ע"י האקדמיה ללשון העברית, וזאת במסגרת מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית.

פרופ' יעקב זוסמן מן האוניברסיטה העברית כתב מבוא מקיף למהדורה זו אשר בו סקר בהרחבה את תולדות כתב יד ליידין, ועמד על חשיבותו של כתב יד זה לחקר הנוסח האותנטי של התלמוד הירושלמי. על מלאכת הכנת המהדורה ניצח ד"ר בנימין אליצור מן האקדמיה ללשון העברית.

בעמ' מז מובא מפתח הסימנים ששובצו במהדורה זו, למיקוד תשומת לב המעיין לאותיות, למילים, או למשפטים הראויים לתשומת לב מיוחדת. כאן נציין רק שמשפטים או מילים שנוספו בין השיטין או בשולי הדף ע"י מגיה הודפסו במהדורה שלפנינו, באות קטנה יותר.

להלן צילום השער של מהדורת האקדמיה, וצילום חלק מעמודה 610 במהדורה זו, אשר בו הודפס נוסח הירושלמי מסכת שקלים סוף פרק שני (= מז ע"א במהדורת דפוס ויניציה).

תלמוד ירושלמי

יוצא לאור

על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720)
שבספריית האוניברסיטה של ליידין
עם השלמות ותיקונים

מבוא מאת

יעקב זוסמן

האקדמיה ללשון העברית
ירושלים תשס"א

טלית בטלית. ואין ממחין ביד פרנסין לכך. תני. רשב"ג או'. אין
 עושין נפשות לצדיקים. דבריהן הן זכרונן. [ר' יוחנן הוה מסמך ואזיל
 על ר' חייא בר אבא והוה ר' אליעזר חמי ליה. ומטמר ליה מקמי ואמ'. הלין
 תרתין מיליא הדין כבלאה עביד כיה. חדא דלא שאיל בשלומיה וחדה מיטמר. 15
 אמ' ליה ר' יעקב בר אידי... כך נהגין גבהון. (ד'זעירא לא שאיל בשלומיה
 דרבה. דאינון נהגין ומקיימין "ראוני נערים ונחבאו וישישים קמו עמדו". אמ'
 ליה. מהו למיעבד! קמי דארורא צילמא. אמ' ליה. מה את פליג ליה יקר. עבור
 קמוהי וסמי עינויי. אמ' ליה. יאות ר' אליעזר עבור דלא עבור קמך. ועוד עביד
 הא בבלא' דלא אמ' שמעתא משמיה. נכנסו לפניו ר' אמי ור' אסי. אמ' לו. ר'. 20
 כך היה מעשה בית הכנסת של טרסיי' הי' [כ!נגד(ר)] שיש בראש' גלוסטרי.
 שנחלקו ר' אלעזר ור' יוסי עד שקרעו ספר תורה בחמתן. וקרעו סיד. אלא
 שניקרע ספר תורה. והיה שם זקן אחד. ור' יוסי בן קיסמא. אמ'. תמוהני אם לא
 (ד)[ה]וה בית [הכנסת] זה ע"ז. וחזר ואמ'. הכדין מחכריה. ניכנס לפניו ר' יעקב
 בר אידי. אמ' לו. כת' "וכל אשר! צוה ה' את משה עבדו כן צוה" "יהושע" 25
 וגו'. וכי כל דיבור ודיבור שהיה יהושע יושב ודורש היה אומ'. כך אמ' משה.
 אלא יהושע יושב ודורש ויודעין שהתורה של משה היא. אף את' אלע' יושב
 ודורש. הכל יודעין שתור' שלך היא. אמ' להן. מפני מה [אי] אתם יודעין
 לרצות כבן אידי חבירינו. ורבי יוחנן מאי כולי האי. דבעי דיימרון שמעתא
 משמיה. דאף דוד ביקש עליה רחמים. שני "אגרו..) אגור' באהלך עולמית!
 30 אחס' בסתר כנפיך סלה". וכי עלתה על דעתו של דוד שיהא חי וקיים
 לעולמים. אלא כך אמ' דוד לפני הקב"ה. רבונו של עולם. אזכה שיהו דבריי
 נאמרין בבתי כניסיות ובתי מדרשות. שמעון בן נזירא בשם ר' יצחק אמ'. כל
 תלמיד חכם שאומר' דבר הלכה מפיו בעולם הזה שפתיו רוחשו' עמו בקבר.
 35 שני "דובב שפתי ישינים". מה כמר של ענבים זה כיון שמניח אדם אצבעו עליו
 מיד דובב אף שפתותיהם של צדיקים כיון שאומרין דבר הלכה מפיהם של
 צדיקים שפתותיהן מרחשות עמהן בקבר. מה הנאה לו. בר נזירא אמ'. כהדין
 דשאתי קונדיטון. רבי יצחק אמ'. כהדין דשאת חמר עתיק. אף-על-גב (ליה)
 דלית [ליה] טעמא. גדול אמר. כאן שמוע' בשם אומ' ירא' בעל שמוע' כאילו
 40 עומד לנגדו. שני "אך בצלם יתהלך איש". "רוב אדם יקר' {את} איש
 חסדו! וזהו שאר כל אדם. "ואיש אמונים מי ימצא" זה ר' זעירא. דאמ' ר'
 זעירא. ולמה לי שאני! צריכין רחושין לשמעתיה דרב ששת דהוא גברא
 מפתחא. אמ' ליה ר' זעירא לר' אסי. חכים ר' לבר פתייא דאתא אמ' שמעת'
 משמיה. אמ' ליה. רבי יוחנן אמרה משמיה. אמר ליה רבי זעירא לרבי אסי.
 45 חכים ר' לרב דאת אמ' שמעתא משמיה. אל' ר' אדא בר אהבה אמר' משמיה.

מהתבוננות ראשונית עולה כי הירושלמי לפרק שני מסתיים בדברי רשב"ג: 'אין עושין נפשות לצדיקים דבריהן הן זכרונן, וכל מה שמעבר לכך הוא תוספת שנוספה בשולי העמוד, ואינה שייכת לגוף כ"י ליידין'.⁵

לסיכום, עיון מעמיק בסוגיות הירושלמי מחייב לא פעם אחת לבחון בכחינה מדוקדקת את הנוסח האותנטי של התלמוד. כאשר בסוגיה מסוימת, הגיע הלומד לכלל הכרה כי עליו לבחון את הנוסח, אי אפשר לוותר על העיון בנוסח כ"י ליידין. לשם כך יכול המעיין להסתייע בשלושת החיבורים שהוצגו במאמר זה.

5. גם בקטע מירושלמי מסכת שקלים סוף פרק ב המובא ב'שרידי הירושלמי' (מן הגניזה) עמ' 126, נגמר הפרק השני בדברי רשב"ג, ומיד לאחר מכן מתחיל פרק ג. על מהותו של הקטע הנוסף כאן בכ"י ליידין, ראו בהרחבה במחקרו של פרופ' יעקב זוסמן, 'מסורת - לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי - לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', הכלול בקובץ מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 76-12.

נציין כאן כי הקטע החל ב'נכנסו לפניו ר' אמי ור' אסי' (שורה 20), עד 'שפתותיהן מרחשות עמהן בקבר' (שורה 37) הוא העתקה - כמעט מילה במילה - מבבלי יבמות צו ע"ב - צו ע"א. הכללתו של קטע זה בירושלמי דפוס וינציה, ובעקבותיו במהדורות המודפסות האחרות של התלמוד הירושלמי, הביא לתוצאה, המזרה קימעה, כי בנוסח הרגיל של התלמוד הירושלמי כלול קטע לא קצר, שמקורו בתלמוד הבבלי.